

Mandát, Jaroslav

Nové sovětské práce o lidové pohádce

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1963, vol. 12, iss. D10, pp. [127]-133

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107892>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAROSLAV MANDÁT

NOVÉ SOVĚTSKÉ PRÁCE O LIDOVÉ POHÁDCE

Chci podat zprávu o nejzávažnějších studiích o ústní zkazce, jež vyšly v Sovětském svazu v letech 1959–1962. O pracích poněkud staršího data, zejména o knihách nedávno tragicky zemřelého Dmitrije Dmitrijeviče Nagiškina,¹ *Skazka i žizn'* (Detgiz, Moskva 1957) a Jelezara Moisejeviče Meletinského, *Geroj voľšebnoj skazki. Proischoždenije obraza* (AN SSSR, Moskva 1958) bylo už pojednáno v českém i sovětském odborném tisku. Podrobně se budu zabývat obsahem tří publikací: monografie Vladimira Prokopjeviče Anikina, *Russkaja narodnaja skazka* (Učpedgiz, Moskva 1959, 255 str.), sborníku N. V. Novikova, *Russkije skazki a zapisjach i publikacijach pervoj poloviny XIX věka* (AN SSSR, Institut ruskoj literatury [Puškinskij dom], Moskva—Leningrad 1961, 396 str.) a práce Anny Michajlovny Astachovové, *Narodnyje skazki o bogatyryjach russkogo eposa* (AN SSSR, Institut ruskoj literatury [Puškinskij dom], Moskva—Leningrad 1962, 120 str.). Soustředím se především na otázky teorie a metodologie studia lidové pohádkové epiky, zejména na ty, jež jsou uvedeny i v anketě Bulharského komitétu slavistů k V. sjezdu slavistů (základní principy klasifikace slovanských pohádek; národní specifičnost ústních zkazek; význam studia geografického rozšíření syžetů pohádek u slovanských národů; vztah mezi veršovanými a prozaickými díly slovanského folklóru s historickou a hrdinskou tematikou; formy vzájemného vztahu mezi literaturou a folklórem u Slovanů v různých historických obdobích; osudy tradiční pohádky v současných podmínkách u slovanských národů; vztah mezi kolektivní a individuální tvorbou v tradičním a současném folklóru; formy kolování tradičního a nového folklóru u Slovanů v současných podmínkách; vztah ústní poezie slovanských národů k lidové slovesnosti jejich sousedů a úkoly možnosti studia folklóru soumeznými vědními disciplínami).²

1.

Knih V. P. Anikina, Ruská lidová pohádka je za současného stavu marxisticko-leninského pohádkosloví cenným pokusem o syntetický pohled na ruskou ústní zkazku. Autor podává v osmi kapitolách celkovou charakteristiku ruských lidových pohádek, vykládá jejich ideje, obrazy, druhové zvláštnosti a styl. V závěrečné části práce se hovoří o osudech tradiční pohádky v současných podmínkách a o jejím zpracování v sovětské literatuře. Publikace seznamuje čtenáře se všemi důležitými otázkami studia daného předmětu. Někteří soudy V. P. Anikina mají ovšem diskusní charakter. Je to dáno tím, že sovětská folkloristika nedospěla dosud k jednotnému pojetí určitých problémů lidové slovesnosti, např. otázky tvůrčího procesu ve folklóru.

V I. kapitole (*K otázce definice pohádky*) zaujímá V. P. Anikin kritické stanovisko k definicím ústní zkazky starších i současných sovětských folkloristů. Dělí je zhruba do dvou skupin. K první patří definice podle jeho názoru příliš široké, jež nepostihují specifické zvláštnosti lidové pohádky. Jako příklad se uvádí definice Ju. M. Sokolova z jeho knihy *Russkij folklor* (Moskva 1938, str. 292): „Lidovou pohádkou rozumíme v širokém slova smyslu ústní uměleckou povídku fantastického, dobrodružného novelistického a všedního charakteru.“ Podle V. P. Anikina není to definice lidové pohádky, ale její popis, obsahující výčet druhů folklórní zkazky. Nestanoví rovněž rozdíl mezi pohádkou a jinými žánry lidové prózy. Nepřekvapí proto, že Ju. M. Sokolov zahrnul do kapitoly o pohádce ve své knize *Russkij folklor* i pojednání o legendě, pověsti a anekdotě. Můžeme připustit, píše autor, že Ju. M. Sokolov vycházel z představy, že pohádka je ústní povídka, která obsahuje vždy v té či oné míře fantastický výmysl, a to nezávisle na charakteru vyprávění. Ani v tomto případě nebude však jeho definice přesná, neboť fantastika se vyskytuje ve folklóru i mimo oblast lidové prózy, např. v bylinách.

Druhou skupinu představují definice sice „zúžené“, jež však nepřiléhají k zvláštnostem historického vývoje ústní zkazky. Jednou z nich je podle V. P. Anikina definice současné badatelky Erny Vasiljevny Prokancevové: „Lidová pohádka (nebo kazka, bajka, pobasenka) je epické ústní umělecké dílo převážně prozaické kouzelného, dobrodružného nebo všedního cha-

rakteru s orientací na výmysl. Poslední znak odlišuje pohádku od jiných žánrů ústní prózy: zkazky, pověsti a bylíčky, tj. od povídek, jež vyprávěč předkládá posluchačům jako vyprávění o událostech, které se skutečně staly, ať už byly někdy jakkoliv nevěrohodné a fantastické.“ (v.: *Russkoje narodnoje poetičeskoje tvorčestvo*. Posobije dlja vuzov. Pod obščej red. prof. P. G. Bogatyřeva. Učpedgiz, 2-oje izdanije, Moskva 1956, str. 295). Názor E. V. Pomerancevové, že charakteristickým znakem lidové pohádky je její vědomá orientace na výmysl, vyvrací V. P. Anikin poukazem na nesporný fakt, že ještě v polovině 19. století věřila nemalá část ruského lidu pohádkovým historikám, že je nepovažovala ještě za „lež“. Nelze tedy se zřením k dlouhodobému historickému vývoji lidové pohádky označit za její specifický rys to, co je příznačné až pro pozdní stadium jejich dějin. Definice lidové pohádky musí být historická, píše autor a dodává: „Je třeba pochopit specifické zvláštnosti pohádkové fantastiky, pochopit její vlastnosti, neboť bez zvláštního, historicky vzniklého fantastického výmyslu neexistuje ani pohádka“ (rec. kn. str. 11). To je též jedna ze základních myšlenek V. P. Anikina. Spočívá na ní i jeho definice lidové zkazky (v kapitole VII.).

Ve výše uvedené definici lidové pohádky E. V. Pomerancevové hovoří se mj. o tom, že lidová zkazka je ústní epické dílo *převážně* prozaické (kurziva J. M.). V. P. Anikin nekomentuje tento badatelský názor, ačkoliv sám zastává myšlenku, že lidová pohádka je a byla jen prozaickým vyprávěním. Dosud je však živá hypotéza, že se ústní zkazka zpočátku zpívala.³ Zatím postrádáme její vědecké zdůvodnění.

Kapitola II. (*Tvorba kolektivu a zvláštnosti pohádky jako folklórního jevu*) má polemický charakter. Autor tu vyslovuje své pojetí otázky vztahu mezi kolektivní a individuální tvorbou v tradičním folklóru. Ze své koncepce problému vyvozuje pak zvláštnosti lidové slovesnosti, mj. i ústní zkazky.

Š badatelovou kritikou staré teorie o individuálním původu folklórních děl a tendence přeceňovat význam tvůrčího aktu v lidové poezii nutno souhlasit. Správný je bezesporu i jeho názor, že kolektivnost je základním znakem ústní slovesnosti. Někdy však upadá V. P. Anikin do krajnosti. Až příliš ostře klade proti sobě kolektiv a individuum v tvůrčím procesu ve folklóru. Píše sice, že bez individuálního tvůrčího počínu by nemohla existovat ani kolektivní slovesná tvorba, že tvorba jednotlivce-lidového umělce a tvorba lidového kolektivu tvoří nedílnou jednotu, avšak vyslovuje myšlenku, jež jsou v plném rozporu s jeho vlastními slovy. Tak např. tvrdí, že v ústní tradici nikdy neexistoval profesionalismus. Že studium individuálního stylu v lidové slovesnosti je bezúčelné apod. Není proto divu, že v jeho monografii nenajdeme zvláštní kapitulu o lidových pohádkách.

Anikinova jednostranná koncepce specifičnosti lidové slovesnosti vzbudila pozornost širší badatelské obce, zejména po otištění dvou autorových statí v akademické ročenice *Russkij folklor: Kolektivnost jako podstata tvůrčího procesu ve folklóru* (1960)⁴ a *O nehistoričnosti ve studiu tradičního folklóru* (1961)⁵. Druhá stať byla uveřejněna současně s odpovědí V. P. Anikinovi z pára významného současného znalce ruské pohádky N. V. Novikova.⁶ Bez jeho korektur nelze přijmout Anikinovo pojetí daného problému.

Kolektivní charakter tvůrčího procesu dal vznik, podle V. P. Anikina, řadě zvláštností ústní poezie, inj. i pohádky. Některé z nich autor uvádí: životní pravdivost, aktuálnost tematiky, neobvyčejně široké a obsažné umělecké zobecnění a charakter jazykových norem folklóru.

Kapitola III. (*Ideově-umělecký úkol v pohádce*) je věnována otázce ideově-umělecké funkce fantastiky v lidových zkazkách. Každá pohádka vyjadřuje určitou ideu. K jejímu ztvárnění v umělecké formě slouží lidu fantastický výmysl. V. P. Anikin uvádí hned příklad: myšlenka „chytráctví lstivých lidí je nekonečné, jako je nekonečná lidská hloupost“ je vyslovena ve známé pohádce o chytré lišce a hloupém vlkovi (liška okrade sedláka o ryby, oklame i vlka, který loví na její radu ohonem ryby v řece atd.). Porušení životní pravděpodobnosti, fantastika má tu svou oprávněnost, smysl, plní určitou ideově-uměleckou funkci. A právě v tomto postupu — ztvárnění ideje ve formě fantastického výmyslu — spočívá podle V. P. Anikina specifičnost lidové pohádky. Tato zvláštnost není však vlastní jen pohádce, píše dále autor. Setkáme se s ní i v bajce a v úběve ve všech folklórních a literárních dílech, která užívají fantastické formy k zobrazení skutečnosti. Abychom odlišili pohádku od těchto literárních a folklórních žánrů, musíme zkoumat pohádkovou fantastiku v jejím historickém vývoji, a navíc v souvislosti s ostatními zvláštnostmi lidové pohádky jako osobitého žánru lidové prózy, který má svůj historicky se tvořivší obsah a poetiku. Bez rozboru konkrétních pohádkových idejí, témat, obrazů a poetiky nelze podat definici zkazky, tvrdí autor. Těmto otázkám věnuje pak Anikin následující kapitoly své práce, jež tvoří její podstatnou část. Každá má v podstatě stejnou strukturu. Nejdříve se hovoří o původu fantastiky, dále o tématech, idejích a obrazech a nakonec o poetice a stylu jednoho ze tří hlavních druhů pohádkové epiky.

Vraťme se ještě stručně k autorově charakteristice pohádkového výmyslu. Velký význam pro pochopení vlastnosti pohádky má otázka vztahu pohádkové fantastiky k životní pravdě. Rozborem

pohádky „Voják a čert“ (voják stojí na stráží a posílá ke všem čertům vojenskou službu. Touží po návštěvě domova. Najednou se před ním objeví čert. Nabízí mu, že za úpis duše převezme za něho na jeden rok útrapy vojenského života. Ujednáno, podepsáno. Po roce se voják vrací. Jakmile ho čert uvidí, odhazuje vojenský šat a zbraň a panicky prchá. Přitom zapomněl i na svou odměnu, vojákovu duši. Tak těžká byla i pro čerta vojenská služba v carské armádě) dokazuje V. P. Anikin, že pohádková fantastika neodporuje životní pravdě, ale naopak umožňuje ji výrazně postihnout. Pohádkový výmysl není tedy samoúčelný. Proniká do něho životní pravda, která ho organizuje podle všech pravidel životní logiky. Pohádkový výmysl má vždycky pedagogický význam (v širokém slova smyslu), vyznačuje se hlubokou lidovostí a odráží národní rysy svého tvůrce, tvrdí autor.

Z pojednání o *pohádkách* o *zvířatech* (kapitola IV.) uvedeme jen několik základních myšlenek. Fantastický výmysl prošel podle V. P. Anikina třemi stadii historického vývoje. Nejdříve existovala vyprávění bezprostředně spjatá s pověrami o zvířatech. Neměla ještě alegorický smysl, ale čistě praktický účel. Nebylo to ještě umění v pravém slova smyslu. V určitém období historie lidské společnosti došlo k rozpadu starých pověr. Vyprávění o zvířatech prodělala druhé stadium své evoluce. Přejala sice hrdiný-zvířata z dřívějších pověstí a rozprávek, ale dala jim přímo protikladné ideové-emocionální hodnocení. Tak např. mizí kult medvěda, který se nyní líčí jako směšný živočiš. Tato nová vyprávění lišila se od skutečných pohádek tím, že ještě neměla alegorický význam. V ruské pohádkové epice stěží najdeme stopy tohoto stadia dějin lidové zkazky o zvířatech, které Anikin předpokládá. Nutno však se vši určitostí mít za to, píše autor, že taková doba existovala. Záporné zobrazování zvířat, jež se stalo později tradičním rysem zkazek, sahá svými kořeny až do této doby. Obě uvedená stadia tvoří prehistorii lidové pohádky o zvířatech. Jejich vlastní dějiny se začínají teprve v době, kdy světový názor lidu není už zatměnén mytologickými představami. Pohádky se osvobozují od všech animistických a magických pojmů a výmysl je už čistě básnický postup. Sociální alegorika se satirickým zaostřením se stává nejdůležitější vlastností tohoto druhu pohádek. Není ovšem vždy snadné ji postihnout. Nedochovaly se totiž staré varianty pohádek o zvířatech. A texty, zapsané v minulém století nebo ještě později, tvoří už součást dětského folklóru. Ztratily do značné míry sociální smysl a složitost obrazného systému. Mnohdy plní už jen funkci zábavného vyprávění. Historická rekonstrukce lidových pohádek o zvířatech však napomáhá postihnout jejich původní sociální znění, životní základ a společenské prototypy alegorických obrazů lišky, vlka, medvěda a jiných divokých zvířat. V některých případech, kdy je možný několikerý výklad alegorického smyslu pohádky, nutno vždy přihlížet k životní situaci, v níž pohádková alegorie vznikla. Jinak budou výklady nepřesné.

Některé pohádky o zvířatech jsou knižního původu. Zachovaly se v nich mnohem výrazněji životní podrobnosti doby, v níž se zrodily. Pohádky, jež přešly na ruskou půdu z cizího kulturního prostředí, nabyly hluboce národních rysů ruské pohádkové epiky.

Ve velmi podrobném Anikinově výkladu poetiky a stylu ruských pohádek o zvířatech má jedno místo polemický charakter. Hovoří se tu o vztahu slova a dramatických prvků (mimiky, gesta) v dané ústní zkazce (str. 90). V. P. Anikin tu ostře vystupuje proti teorii, jež označuje slovesný text pohádky jen za jednu, byť i důležitou, část vyprávění. Druhou část prý tvoří mimika, gesta, hlas pohádkáře. Slovesný text pohádky vyjadřuje podle autora plně a přesně smysl a podrobnosti pohádky. Mimika a gesta mohou jen paralelně tlumočit pohádkový obraz. Slova vždy ztvárňují veškeré bohatství idejí a obrazů zkazky. Význam studia „neslovesných“ prvků pohádkového vyprávění se však nepopírá. Pokud vím se styky se sovětskými badateli, zabývá se dnes tímto problémem moskevská folkloristka N. I. Savuškinová. U nás věnoval této otázce pozornost Antonín Satka.

V nejobsaáhlejší kapitole recenzované knihy o *kouzelných pohádkách* pokouší se autor vyloučit složitou otázku o původu fantastického výmyslu a syžetů těchto zkazek v soulase s novými požadavky metodologickými. Zajímavý je mj. i jeho názor na problém klasifikace pohádek.

Kouzelná pohádka se liší od jiných zkazek především zvláštním charakterem výmyslu. Jeho kořeny sahají až do pradávny doby, kdy teprve vznikaly první představy a pojmy člověka o světě. V průběhu staletého vývoje prodělala fantastika kouzelné pohádky změny, avšak uchovala si zrnka výmyslu nejstarších dob (např. víru v kouzla a čarodějnice, magii slova, představu o možnosti přeměny člověka ve zvíře apod.). Příčinu tohoto jevu nutno vidět v tom, že prastaré kulturněhistorické přezítky nacházely operu v životě lidu až do poslední doby. Je prokázáno, že ještě v 19. století věřil selský lid různým pověrám a magickým obřadům. Připomínají nám živě to, co tvoří v kouzelné pohádce nejstarší vrstvu. Nemalý vliv magických představ na kouzelný výmysl nutno uznat. V určité době přetrhla pohádka své svazky s magií. Na pohádkový výmysl začala se navrstvovat nová kouzla čistě uměleckého charakteru, jež nemají obdobu v magii. Není možno proto hledat u každého kouzelného předmětu a děje souvislost s obřadem. Navíc nutno vzít v úvahu, že i pozdní druhy magických představ a pojmů opustily

už do značné míry svůj primitivní prazáklad a že obsahují četná historická navrstvení. Shoda mnohých kouzelných motivů pohádky s magickými obřady však neznamená, že pohádkový výmysl má svůj původ v náboženství. Počátečním impulsem vzniku nesprávných pojmů a představ byla vždy reálná skutečnost. Nelze tedy vykládat jeden nadstavbový jev (pohádku) z jiného jevu téhož charakteru (magie). Oba mají „konec konců“ týž základ: živou realitu, konkrétní historické a společenské podmínky doby jejich vzniku. Zkoumání materialistické osnovy fantastických obrazů lidových pohádek je však dnes teprve na počátku. Totéž platí i o starých pohádkových syžetech. V. P. Anikin hledá jejich kořeny v reálných jevech rodového bytu, v obyčejích a vůbec v celém způsobu života člověka té doby.

Přechod rodového zřízení k společenské formaci založené na útlaku dal vznik řadě pohádkových obrazů. V nových kouzelných pohádkách, tradičně spjatých se starou pohádkovou fantastikou, začal lid vyjadřovat svůj vztah k nové společnosti. Syžety o nejmladším synu (bratru), o nevěnné pronásledované dívce (nevlastní dceři) apod. mají už jiný sociální základ a nabývají sociálněhistorického smyslu. Do kouzelné pohádky začínají pronikat sociální (trídní) motivy. Pohádka ztrácí rysy mytologického vyprávění. Přetváří množství starých témat, idejí, obrazů, zvláště fantastického výmyslu v umělecké postupy a prostředky, a to tak, aby sloužily lidu v jeho boji s utlačovateli.

V. P. Anikin naráží přirozeně i na problém klasifikace kouzelných pohádek. Systém utřídění pohádkového materiálu finského učence Antti Aarne, přejatý významným sovětským folkloristou N. P. Andrejevem, autor jednoduše a rozhodně odmítá. Podle jeho názoru mohou být pohádky tříděny do skupin podle určitého ideověuměleckého znaku. V recenzované knize se též nesetkáme s odkazem na katalog Aarne—Andrejev. Citují se jen známé sborníky pohádek (např. A. N. Afanasjev, No. 128—132). Zcela záporný vztah V. P. Anikina k starším soupisům pohádek podle systému A. Aarne nesdílí však většina sovětských badatelů.

Kapitola o *ruských lidových pohádkách ze života* má název „bytovye novellističeskije skazki“ V. P. Anikin totiž soudí, že termín „bytovaja skazka“ plně nepostihuje vlastnosti tohoto druhu pohádek, neboť ukazuje jenom na jeho tematiku. Současně vyvrací názor, že termín „novelistická pohádka“ může vzbudit nesprávnou představu o genetické závislosti pohádky ze života na středověké západoevropské novele. Mnoho místa je věnováno výkladu otázek doby vzniku a rozvoje, charakteristických vlastností, hlavních témat, stylu a poetiky novelistických pohádek. Tak např. autor soudí, že vznik a rozvoj novelistických pohádek na Rusi probíhal současně se vznikem a rozvojem evropské novelistiky. V 17.—18. století stala se již pohádka ze života novým svébytným druhem pohádkové epiky. V té době už ztratila všechny stopy souvislosti s kouzelnými historkami. Na konci kapitoly se hovoří o poměru mezi novelistickou pohádkou a anekdotou. Anekdota je podle V. P. Anikina nanejvýš prostá novelistická pohádka, v níž jsou všechny vlastnosti pohádky ze života podány ve zvlášť „koncentrované“ podobě.

V VII. kapitole podává V. P. Anikin *definici lidové pohádky* a její zdůvodnění. Vyjadřuje v ní ve zhuštěné podobě svou koncepci pohádkové epiky. Uvedme ji tu v plném znění: „Pohádky jsou lidem kolektivně vytvořená a kolektivně uchovávaná ústní umělecká epická vyprávění v próze s takovým mravně-etickým, sociálně-politickým a společensko-bytovým obsahem, který už svou podstatou vyžaduje úplné nebo částečné užití postupů nepravděpodobného zobrazení skutečnosti. Proto se obrací k fantastickému výmyslu, jehož rozmanitě a tradiční formy se utvářely (neopakující se v žádném jiném folklórním žánru) během staletí v úzké souvislosti s celým způsobem života lidu a byly původně spjaty s mytologií“ (str. 221).

Zdůrazněním nepravděpodobnosti zobrazovaných jevů v pohádce snaží se badatel odlišit zkazku od jiných žánrů lidové prózy, např. od zkazu, pověsti aj., v nichž, jak známo, vyskytují se sice fantastické prvky, ale nevedou ke ztrátě pravděpodobnosti líčených událostí a jevů. Existují však folklórní žánry, jejichž obsah je fantastický, např. bylina. Ty se zase liší od pohádky charakterem výmyslu. Fantastika pohádky je neopakovatelná, tvrdí V. P. Anikin. Její zvláštní rysy odlišují pohádku i od bajky a legendy. Tyto žánry vznikly navíc pod bezprostředním vlivem psané a tištěné literatury, kdežto ústní zkazka je starší než celé písemnictví.

V poslední kapitole (*Osudy folklórních pohádek a zvlátnosti jejich přechodu do literatury*) řeší autor týž problém jako v kapitole II., pouze s tím rozdílem, že mu jde nyní o problém „kolektiv—individuum“ v současném folklóru. Rozborem konkrétního materiálu zjišťuje, že v sovětském období mizí příznivé podmínky pro další život kolektivně tvořené a kolektivně uchovávané lidové slovesnosti. Způsob kolektivní tvorby folklórních děl je nahrazován postupně formou individuální tvorby. Proto tradiční pohádka odumírá a místo ní vzniká nová, literární pohádka — plod tvůrčího individua. K týmž závěrům dospěla i E. V. Pomerancevová ve své docela nedávno otiskované stati *K otázce současných osudů ruské tradiční pohádky*,⁷ napsané na základě materiálu získaného expedicemi moskevských folkloristů i v posledních letech (1958—1960). Poučná jsou poslední slova autorčiny práce: „Lidová tvorba slovesná prožívá novou epochu své existence: vyprávěčství je vytlačováno novými formami amatérského umění. Vyprávěče vystřídává

spisovatel. Starý folklór — umění ústní poezie — nenávratně mizí z lidového života a je vytlačován literaturou.⁸ Shoda názorů obou badatelů není jistě náhodná.

V závěru kapitoly pojednává V. P. Anikin — byl i dosti stručně — o využití ústní zkazky v sovětské literatuře. Osudy lidové pohádky v ruské literatuře (od 17. století až po současnost) vyloužil podrobněji v témže roce (1959) v stati *O tom, jak se dostaly pohádky do knihy*, která je úvodem k jeho antologii ruských pohádek pro střední školy.⁹

Knihu uzavírá výběrová bibliografie starší i nové ruské pohádkové literatury. Recenzovaná monografie o ruské lidové pohádce si zaslouží pozornost odborníků. Je napsána přístupným slohem. Svě myslenky dokazuje autor na početném pohádkovém materiálu.

2.

Práce V. V. Novikova, *Ruské pohádky v zápisech a publikacích první poloviny 19. století* je bezesporu jednou z nejpotřebnějších folkloristických knih vydaných v posledních letech.

První polovina 19. století je neobyčejně důležitá etapa dějin ruské pohádky a ruského pohádkosloví. Bez jejího studia nelze např. postihnout zákonitosti vzniku klasického sborníku ruských pohádek A. N. Afanasjeva. Starší badatelé — A. N. Pypin a S. V. Savčenko — nevěnovali této otázce zvláštní pozornost. Poprvé o ní pojednal N. N. Trubicyn, avšak jen mimochodem. Zajímala ho především lidová píseň dané doby. Řešení problému opomíjela i sovětská folkloristika. Nepřekvapí proto, že mnohé otázky dějin ruské pohádky té doby nejen že nebyly dosud osvětleny, ale dokonce ani vytyčeny. Materiál o životě zkazky v první polovině 19. století ležel často až do našich dnů v archívech sovětských knihoven, nebyl uspořádán, vydán a zobecněn. Pokusil se o to autor námi recenzované knihy.

Sborník N. V. Novikova má tři části. V první části jsou otištěny pohádky, jež se poprvé objevily v dnes už vzácných lubočných a pololubočných vydáních dvacátých let minulého století. Druhá část obsahuje lidové pohádky v zápisech A. S. Puškina, dále pohádky, zapsané podle vyprávění velkého básníka jeho přáteli a rovněž pohádky z Puškinovy literární pozůstalosti. Tyto texty jsou tu souhrnně publikovány poprvé. V téže části knihy jsou otištěny v úplnosti i nyní už nanejvýš vzácné tištěné sborníky pohádek první poloviny 19. století: sborník B. Bronnycyna, Je. A. Avdejevové, M. A. Maksimoviče a I. Vanenka. Třetí část tvoří pohádky z rukopisných archívů a různých tištěných pramenů. Texty každého oddílu jsou utříděny vesměs chronologicky. V přílohách najdeme čtyři lidové pohádky a legendy v literárním zpracování zkoumané doby.

Textové části knihy předchází obsáhlá padesátistránková úvodní stať z pera autora sborníku. Pojednává se v ní o třech základních otázkách: o životě ruské pohádky v letech 1800—1850, o pronikání zkazky do literatury (zejména do lubků a do pohádkových sborníků pololubočného charakteru) a o sběratelském zájmu o lidovou pohádku v první polovině 19. století.

Zprávy o životě lidové pohádky v první polovině 19. století čerpá N. V. Novikov z pečlivě jím utříděných a prostudovaných pramenů (tištěných i psaných). Dospěl k zajímavým zjištěním. Tak např. charakteristickým jevem Ruska dané doby bylo všeobecné vymizení zvláštní kategorie lidí, pro něž vyprávění pohádek pánům před spánkem bylo jediným zaměstnáním. Jejich místo zaujímají nyní lidé, kteří měli ještě jiné povinnosti. Typickými představiteli pohádkářů ve šlechtických rodinách se stává služebnictvo, především chůvy a kojně. Obraz těchto prostých selských žen hluboce zapadl do srdcí mnoha pokolení významných ruských lidí. Kromě chův vyprávěli pohádky u statkářů i jiní sluhové, např. klíčnice. Ze všech vyprávěček, o nichž autor hovoří, zaujaly nás zvláště dvě. První z nich je pohádkářka-chůva „Dada“, Švédka, která žila v Rusku ve dvacátých letech minulého století. V řídkých případech, poznamenává N. V. Novikov, vyskytovali se v ruských statkářských rodinách i lidoví vyprávěči neruské národnosti. Tuto skutečnost tu podtrhujeme. Druhá vyprávěčka, klíčnice Pelageja, byla sice Ruska, ale její biografie je poučná. Klíčnice Pelageja, vzpomíná spisovatel S. T. Aksakov, utekla v mládí se svým otcem od svých pánů do Astrachaně, kde žila přes dvacet let. Provdala se, ovdověla a živila se pak domácími pracemi u kupců, mj. i u perských kupců. Zastesklo se jí nakonec po domově a vrátila se do rodné vesnice, když se dozvěděla, že už patří jiným pánům. Vesnice tehdy patřila dědovi S. T. Aksakova, který si brzy Pelageji oblíbil a učinil jí svou klíčnicí. Spisovatel pak doslova píše: „Pelageja . . . si přinesla s sebou neobyčejný dar vyprávět pohádky, jichž znala nescílné množství. Obyvatelé Východu zřejmě šfíli v Astrachani mezi Rusy zvláštní zálibu poslouchat a vyprávět pohádky. V obšírném pohádkovém katalogu Pelageji bylo vedle ruských pohádek množství pohádek východních, mj. několik z „Tisíce a jedné noci.“ Osudy obou uvedených pohádkářek dávají tušit, jakými drobnými cestičkami pronikaly na ruskou půdu některé cizí pohádkové látky.

Lidová pohádka však nežila jen v prostředí služebnictva ruské šlechty, ale i v prosté selské jizbě, mezi vojáky, vyhnanci na Sibiři a jinde. Šfíla se ústní cestou, neboť většina obyvatelstva

nevolnického Ruska byla ještě negramotná. Prameny dokazují mj., že v té době nechyběli lidé (a neje děti!), kteří ještě pevně věřili v pohádková kouzla.

Vedle ústní pohádkové tradice držela se nadále a rozvíjela se psaná a tiskem fixovaná (převážně lubočná a pololubočná) literatura. Ta přejala z pohádek mnoho prvků a sama působila zpětně na ústní podání. N. V. Novikov hovoří velmi podrobně o *úloze lubku a anonymních pohádkových sborníků* v procesu vzájemné výměny hodnot mezi ústní pohádkou a literaturou, charakterizuje čtyři nejlepší sborníky pohádek z první poloviny 19. století a určuje nakonec místo a úlohu lubku v dějinách ruské kultury. Jeho pojetí otázky je jistě správné a pro folkloristy a literární historiky poučné.

Závěrečná část úvodní stati obsahuje *nástin dějin sbírání a vydávání ruských lidových pohádek* od počátku 19. století až po A. N. Afanasjeva. Čtenář tu má možnost sledovat, jak v Rusku postupně vznikaly nové vědecko-organizační základy sběratelské práce, spočívající na požadavku doslovného zápisu a přesnosti publikace ústní slovesnosti.

Každý text otištěné pohádky (celkem 126 čísel) je opatřen na konci knihy sice stručným, ale zato hutným *komentářem*. Odkazuje se tu mj. docela běžně na katalog pohádek N. P. Andrejeva, ostře odmítnutý — jak výše uvedeno — V. P. Anikinem.

Práce N. P. Novikova je cenným pramenem studia dějin ruské lidové pohádky první poloviny 19. století. Dostávají se nám do rukou texty, jež jsou jinak většinou nedostupné a někdy i neznámé.

3.

Útlá akademická publikace *Lidové pohádky o bohatýrech ruského eposu* od A. M. Astachovové má charakter průkopnický. Zkoumá předmět, jemuž nebyla dosud nikdy věnována speciální studie. Bral se v úvahu nanejvýš při řešení otázek teorie a dějin ruských bylin. Ve stručném úvodu vymezuje autorka přesně daný folklórní jev, klade si otázky, na něž pak v knize odpovídá, a uvádí prameny, z nichž čerpala. Výklad zvoleného tématu je podán ve dvou kapitolách. V krátkém závěru na konci práce shrnuje A. M. Astachovová výsledky svého studia pohádek o ruských bohatýrech a naznačuje další úkoly jejich zkoumání.

V ruské lidové slovesnosti a v ústní poezii ostatních národů SSSR setkáváme se s velkým počtem různorodých prozaických povídek o bohatýrech ruských bylin. Badatelka je dělí na několik skupin, a to podle jejich větší či menší závislosti na bylinách.

Do první skupiny zařazuje tzv. „pobyvalščíny“. Jsou to v podstatě ještě byliny. Pozbyly sice už nápěv a veršovanou strukturu, avšak zachovaly si ještě plně bylinný obsah i styl. Ruští folkloristé se často setkávali ve své práci v terénu s lidovými zpěváky a vyprávěči, kteří už nedovedli zpívat byliny v jejich klasické formě, ale velmi živě si ještě pomatovali jejich obsah, kompozici a sloh. Někteří badatelé „pobyvalščíny“ zapsali a otiskli ve svých sbornících bylin. Jiní si nevěděli rady s těmito „bylinami v próze“ a nezapisovali je. Folkloristé-pohádkáři je zpravidla pozorně vyslechli, ba někdy i zapsali, ale nakonec se přece jen neodhodlali zařadit je do sbírek lidových pohádek. Snadno pochopíme, proč dnes postrádáme dostatečný počet textů „pobyvalščin“.

Druhou skupinu tvoří folklórní povídky o ruských bohatýrech, jež jsou spjaty s bylinami jenom v syžetu nebo některými jeho epizodami. Umělecká struktura těchto slovesných útvarů a jejich styl jsou už cele pohádkové. A toto jsou právě pohádky o ruských bohatýrech, jimž je věnována kniha A. M. Astachovové.

Do třetí skupiny pak řadí autorka některá vyprávění o bohatýrech ruských bylin, jež mají už velmi blízko k typu pověstí a legend. Vyskytují se nejčastěji v neruském folklóru.

Hranice mezi „pobyvalščinou“ a pohádkou je někdy těžko postižitelná, píše A. M. Astachovová. Ztráta veršované formy vytváří podmínky pro přechod bylinného syžetu do pohádky. Dokonce i v těch „pobyvalščinách“, jež si uchovaly v největší míře souvislost s bylinou, vyskytuje se občas vedle intonace bylinné též intonace už čistě pohádková. Tak vzniká — jak už to ve folklóru bývá — jakási přechodná forma mezi „pobyvalščinou“ a pohádkou.

Byliny působily i na rukopisnou literaturu 17. století až počátku 19. století. Vznikala díla (tzv. „povesti“, „gistorii“, „skazanija“ a někdy „skazki“) o bohatýrech ruských bylin. Charakter těchto textů je různý. Astachovová soudí, že některé z nich jsou zřejmě zápisy nebo kopie zápisů ústních bylin. Těch je poměrně málo. Větší část tvoří prozaická zpracování bylinných syžetů s různým stupněm přesného podání obsahu folklórního originálu. Ani jedna z těchto „historií“ však není bezprostředním zápisem folklórní „pobyvalščíny“ nebo pohádky. Všechny nesou zjevné stopy vědomé či nevědomé práce písmáka, píše badatelka. Ze starší literatury víme, že badatelé vyslovovali různé soudy o původu a charakteru těchto „historií“.

Počet zápisů a publikací lidových pohádek o ruských bohatýrech je mladý, něco přes 115 textů (z toho 75 ruských). Není ovšem vyloučeno, že budou ještě některé objeveny v archívech

některých knihoven. Charakter dosud známého materiálu neumožnil přirozeně autorce řešit všechny problémy zkoumaného jevu. Soustředila se jenom na určitý okruh otázek, a to na otázky obsahu daných pohádek, na jejich výstavbu, na jejich uměleckou podstatu a na vztah těchto zkazek k bylinám. Podařilo se jí dokázat na příkladech, že bylinné syžety ztrácely do určité míry při přechodu do uměleckého systému pohádky svůj vznešený charakter, „epickou historičnost“ a že se často měnily v dobrodružná vyprávění. Pohádkový živel však úplně nepohltil bylinné syžety. V nejlepších pohádkách o bohatých ruských bylin zachovaly se nejen hrdinské a vlastenecké ideály, ale i sociální motivy ústních bylin. Podrobný výklad těchto otázek tvoří pak obsah obou kapitol knihy.

V budoucnu bude třeba vyložit národní svéráz pohádek o bohatých, a rovněž prozkoumat vliv ruských bylin na pohádky národů Kavkazu a Střední Asie a rovněž na pohádky národů mimo území SSSR, zdůrazňuje badatelka. Výsledky studia by přispěly k osvětlení nejen otázky vzájemného působení bylin a pohádek, ale i otázky o výměně kulturních hodnot mezi národy.

Kníha svědčí o skvělé autorčině erudici. Zasloučeným výkladem aktuálního problému odstranila A. M. Astachovová z mapy sovětského pohádkosloví opět jedno dosud nezpracované pole.

POZNÁMKY

¹ Srov. nekrolog: Literaturnaja gazeta, № 32, str. 4 ze dne 14. 3. 1961.

² Bolgarskij komitet slavistov. V Meždunarodnyj s'jezd slavistov. Sofija 1962, str. 26—28.

³ Zastáncem této zajímavé domněnky je např. přední sovětský literární historik prof. A. V. Pozdnejev: „Я считаю, что сказки сначала пелись: и сейчас у казаков (мне это сообщил Мухтар Ауэзов), у киргизов (сведения Медины Богдановой), у марийцев, у бурят, у удмуртов есть сказки а) которые поются и б) которые сказываются, но первые древнее. Значит, на каком-то этапе произошел переход сказок на сказывание. Когда? Для Руси я отношу этот переход к Киевскому периоду русской истории, времени усиленного развития городской жизни (появление прозы у других народов связано с появлением и развитием городов — см. Сакунталу у индусов, данные китайской литературы, появление сборников ковелл в Италии в XIV—XV вв.), — в это время у нас появляются волшебные сказки (цитováno z dopisu ze dne 8. 6. 1962 k autoru těchto řádků).“

⁴ *Ruskij fol'klor. Materialy i issledovanija. AN SSSR, t. V, M.—L. 1960, str. 7—24.*

⁵ Tamtéž, t. VI, M.—L. 1961, str. 34—62.

⁶ *O probleme tradicionnogo i individual'nogo v sovetskoj fol'kloristike, preimuščestvenno v skazkovedenii (Otvét V. P. Anikinu).* Tamtéž, str. 63—80.

⁷ Cit. sbor. *Ruskij fol'klor, t. VI, M.—L. 1961, str. 110—124.*

⁸ Tamtéž, str. 124.

⁹ *Skazki ruskogo naroda. Sostavlenije, vstupitel'naja staťja i pojasnitel'nyje staťji k razdelam knigi V. Anikina. Detgiz, M. 1959.*